

УЗ ДВАДЕСЕТОГОДИШЊИЦУ УСТАНКА НАРОДА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Генерал-мајор ДАНИЛО КОМНЕНОВИЋ

ОСЛОБОЂЕЊЕ КУЛЕ ФАЗЛАГИЋ

20—21. XI 1943. године

Средином новембра 1943. године Гацко је са ослобођеном територијом тадашњег среза представљало средиште НОБ-е у Херцеговини. Сам природан положај сјевероисточних предјела ове области омогућавао је најчвршћу везу са ослободилачким снагама у сусједним крајевима Босне и Црне Горе. Сем тога, за учвршћење позиција НОП-а у овом крају погодновало је то што су осјетљивост и густина распореда непријатеља овдје биле релативно мање у односу на крајеве ближе морској обали. У ово вријеме на ослобођеној гатачкој територији налазило се и војнополитичко руководство НОБ-е у Херцеговини. Тамо су радили комитети КПЈ и СКОЈ-а за Херцеговину и обласна руководства омладине и Народноослободилачког фронта. Слободну територију штитиле су снаге Десете (херцеговачке) бригаде и партизански одреди, а она им је служила и као основица за отискивања у нападе у изабраним правцима. Десета бригада се у то вријеме борила подијељена у три групе батаљона а имала је и осам лаких партизанских одреда. Снаге бригаде су дејствовале самостално у источној Херцеговини, а једино су јој уже садејствовале лаке партизанске црногорске јединице у Вањанима и Пиви.

Ослободилачка борба народа Херцеговине као и сусједне Црне Горе средином јесени ове треће године рата достигла је широк размах и постизала узастопне и све веће успјехе. Оружани сукоби су интензивно текли у знаку обостране офанзивности, постајали су све шири и огорченији. На страни окупатора и његових домаћих помагача убрзавало се њихово спрезање под ауторитетом Нијемаца. Код вођа у табору непријатеља НОП-а осјећала се све већа нервоза и раздражљивост. Предузимали су звјерски терор да би сузбили ширење ослободилачких идеја, али у крајњем исходу све то је само убрзало политичку диференцијацију источнохерцеговачког становништва. Широко распламсана борба у то вријеме обиљежава и изразиту прекретницу у њеном дотадашњем току у овим крајевима. Али, до крајње побједе преостао је дуг и тежак пут, непоштедне борбе са војнички бројнијим непријатељима.

Због тога што је почетком новембра за операцију у средњој Далмацији¹⁾ одвојио главнину 7. СС дивизије „Принц Еуген“, окупатор је ослабио своје посаде по гарнизонима у Херцеговини. Да би то надокнадио и истовремено заштитио рокаду 118. ловачке дивизије²⁾ из Црне Горе према средњој Далмацији, њемачки окупатор је посветио нарочиту пажњу оживљавању домаћих издајника, а у источној Херцеговини првенствено четника.

Лаке и скоро редовно моторизоване борбене групе 7. СС дивизије „Принц Еуген“³⁾ ослањале су се на утврђене градове и важна чворишта комуникација. Око таквих посада у упориштима мотале су се жандармеријске, полицијске и друге снаге и јатили се разнобојни издајници, усташе, четници, домобрани и, често присилно наоружано становништво у милицијским формацијама.

Да би дошао што више до изражаја у таквој ситуацији окупатор је против наших снага редовно примењивао врло вјеште поступке. Прије свега, он је тако рећи свакодневно крстарио моторизованим дијеловима између упоришта и тако стварао утисак да су присутне јаке снаге. Послије изненадне и дрске акције на једном мјесту, брзо се повлачио, да би слично поновио у другом крају још истог или слиједећег дана. На тај начин окупатор је успијевао да се приказује јачим него што је у ствари био. Уз тактику брзог маневровања примјењивао је и лукавства. Одлазак или одступање припремао је нападом или дрским противнападом, а важније акције је вјешто маскирао. На примјер, тамо гдје је намјеравао да одлучно удари претходно би био више мирољубив, пуштао је гласине да ће отићи, или би то чак и учинио, па би се слиједећег дана нагло вратио и са прикупљеним снагама насрнуо на изабрани циљ.

Захваљујући оваквим и сличним поступцима, а прије свега обилатом коришћењу усташко-четничких војних формација, половином новембра снаге њемачког окупатора у Невесињу, Билећи и Стоцу, нису прелазили 300 људи из састава 7. СС дивизије „Принц Еуген“ у сваком гарнизону. Жељезничку пругу и долину Неретве, као и јадрански обалски појас, штитио је гушћим распоредом својих трупа, тежећи да осигура слободу дејства против евентуалног англо-америчког десанта из Средоземља.

1) За опсежне операције у средњој Далмацији против снага VIII ударног корпуса НОВ Југославије Нијемци су почетком октобра ангажовали, поред осталих снага и главнину 7. СС дивизије „Принц Еуген“, 15. домобрански пук и 5. усташку бригаду, оријентишући их из Херцеговине према простору: Сплит, Имотски, Стон. (*Ослободилачки рат народа Југославије*, књ. I, стр. 538).

2) После завршетка операције „Балкански кланац“ у Црној Гори њемачка 118. ловачка дивизија је рокирана према средњој Далмацији и већ крајем октобра њен 750. ловачки пук са дјеловима 668 арт. пука пристиже на простор Дубровник — Стон. (*Ослободилачки рат народа Југославије*, књ. I, стр. 576).

3) Снаге 7. СС дивизије „Принц Еуген“ најчешће су дејствовале у тактичким саставима разне јачине, које су добијали удруживањем разних јединица пјешадије, артиљерије, инжињерије и сл. Основица је често била једна или више пјешадијских чета, а такве саставе — борбене групе називали су по именима старјешина који су њима командовали.

Истовремено, под командом Нијемаца херцеговачки четници су заједно са онима из Црне Горе мобилисали људе изреда уз жесток терор према осумњиченом и непокорном живљу. Ширили су гласине „о посљедњем обрачуну са црвенима“, о доласку краља из иностранства и сл. — све срачунато да се народ застраши и обмане. Највише су пријетили њемачким казним експедицијама, које су заиста веома често нахушкавали на насеља, вјерна народнослободилачком покрету.⁴⁾

14. новембра штаб Десете бригаде је утврдио да четнички војвода Петар Баговић⁵⁾ опет спроводи општу мобилизацију својих јединица у источној Херцеговини. До тада је био прикупио око 1.200 четника Требињског корпуса у околини Билеће. У Бањанима, очито у вези са овим, четнички вођа Иван Јаничић је концентрисао од 400—500 људи. Он је, даље мобилишући, надирао на сјевер од Велимља ка планини Сомини, потискујући тамошњи Бањско-Вучедолски партизански батаљон. На простору пл. Голије прикривао се четнички војвода поп Радојица Перишић, а рачунало се да га може подржавати само око 80 његових присталица. Више пута узастопно тучени голијски четници нису били активни, али је поп Радојица био познат као подмукли непријатељ који увијек напада с леђа и то онда кад су наше јединице ангажоване са непријатељем из другог правца.⁶⁾ Две невесињске и остаци Гатачке четничке бригаде, раније у више махова тучене, свеле су се на око 250 четника око Невесиња гдје су се одржали наслањајући се на окупаторов гарнизон. Која стотина лабаво организованих четника на просторији Улог — Калиновик у то вријеме није представљала неку озбиљнију војничку вриједност и ако је контролисала овај простор.

Кад је октобра 1943. године ослобођено Гацко⁷⁾ усташе потиснуте из града наставиле су да учвршћују своје упориште међу становништвом многобројних села Куле Фазлагих. Са више или мање добровољности или принудом, под утицајем најжешће шовинистичке пропаганде окорјелог усташког вођства, велик дио становништва активиран је за борбу против НОП-а. Људи, способни за борбу, добили су оружје и организовани у тзв. „Дом-до бојну Гацко“.⁸⁾ Овај батаљон

⁴⁾ У јулу и августу тако су пустошили села: Љесков Дуб, Орашје, Величане и др.

⁵⁾ Командант четничких оперативних јединица за источну Босну, Херцеговину и Боку.

⁶⁾ Релација штаба Десете (херц.) НОУ бригаде (докуменат у архиви VII рег. бр. 2/1, кут. 391-а).

⁷⁾ Ослободиле су га јединице 10. бригаде 17. X 1943. године.

⁸⁾ „Дом — до бојна Гацко“ (назив је скраћеница од речи добровољачко домобранство) је јула 1943. године, по извјештају Чамила Крвава од 13. наведеног мјесеца, имала овакву организацију и бројно стање: штаб 4, прва чета (Гатачка) 58, друга чета (Грачаничка) 62, трећа чета (Башићи) 108, четврта чета (Кула Фазлагих) 74, пета чета (Браниловићи) 46, шеста чета (Столац) 88, седма чета (Кључ) 60. Према томе батаљон је у то вријеме бројао 500 људи (Архив VII, Кут. 105, бр. рег. 29/2). По извјештају жандармеријског пука 14 дана касније батаљон је порастао на 592 војника. (Архив VII, док. бр. рег. 29/2—11 и 12 кут).

полурегуларног типа имао је седам чета (сатнија) и водио га је, у то доба потпоручник, Чамил Крвавац, од раније познат као истакнути поборник усташке политике у гатачком срезу.

„Дом-до бојна Гацко“ је припадала саставима 6. пјешадијске (домобранске) дивизије, у то вријеме размјештене на простору Херцеговине, чија ју је команда истицала у својим извјештајима као веома поуздану јединицу. Бојна се нашла на снабдијевање из дивизије, при чему је због њеног издвојеног положаја вођено рачуна да се наоружа и снабдије за дужи период. Увјеривши се у вјерност гатачких квислинга, њемачки окупатор је такође издашно помагао „Дом-до бојну Гацко“.

Према подацима из докумената⁹⁾ тај домобрански добровољачки батаљон је бројао половином новембра око 600 наоружаних пјешака са десетином аутоматских оруђа и изобиљем муниције. Процјене наших штабова давале су податке о нешто већој бројности посаде у Кули гдје су вјероватно узети у обзир и наоружани мјештани старијих или млађих годишта.

Одбрамбене снаге упоришта ојачавао је вод од 26 жандарма распоређених у три станице: с. Кључ. с. Међулићи, док је станица из Гацка била повучена у неко друго село Куле. Исту улогу је имала и мања формација усташа око усташког логорника Џемила Тановића.

Са потпуном сигурношћу не може се утврдити тачан распоред непријатељевих снага у одбрамбеном систему упоришта. Вјероватно је био најближи ономе што је Крвавац описао још у јулу мјесецу. Према томе и према уобичајеној тежњи оваквих састава да бораве у близини својих насеља, распоред за кружну одбрану упоришта тако је и подешен. Највише пажње непријатељ је придавао одбрани рејона Сарића греда — с. Мекавци, па је тамо распоредио око три чете са већим бројем аутоматских оруђа. Село Кључ бранила је тамошња чета од око 60 људи са једним митраљезом. Све правце који воде преко планина Бабе и Бјелашнице контролисала је снага до једне чете. Рејон с. Муховићи — Геља Љуг — с. Башићи браниле су до две чете. Крвавац није срачунао своју одбрану на интервенције резерви

Дом-до војне формације организовале су усташе од мјесног становништва, ојачавале их усташким вођством и обично су имале задатак да дејствују око својих насеља.

⁹⁾ Котарски предстојник из Гацка Омер Чампара, по бјекству из Куле у Мостар, извјештава старије цивилне и војне органе власти 25. XI 1943. године да се одбрана у Кули Фазлагих састојала од 600 наоружаних људи и да су располагали са 5 пушкомитраљеза и 3 митраљеза. (Докуменат у архиву VII, број рег. 40-19-1 кут. 201). По исказу савременика Дерве Џубура 27. VII 1960. године одбрана у Кули Фазлагих је располагала са око 900 наоружаних људи. Он тврди да је у вријеме борби за разбијање непријатељског упоришта у саставу „Дом-до бојне“ постојала и једна чета (сатнија) домобрана регуларне војске у пуном формацијском саставу и да је бранила положаје на Сарића гредама. Са овом сатнијом као и са млађим и старијим годишћима необухваћеним у „Дом-до бојну“ изјава Џубура може бити тачна али као документима непотврђена није узета у овој реконструкцији. Такође у свом сјећању наводи присуство домобранске сатније у јачини од око 70—80 војника и потпуковник Лутво Џубур.

јер му после кружног распореда батаљона око пространих села није дотицало снага.

Само упориште било је солидно утврђено, јер је дуго времена уређивано по систему узастопних ровова и заклона са фортификацијски уређеним ватреним тачкама. Било је познато да непријатељева одељења стално контролишу иначе ријетке прилазе Кули преко планина Бабе и Бјелашнице. Посједањем Вучје баре непријатељ је онемогућио свако изненађење преко планинских масива, али истовремено није водио рачуна да исто тако своју одбрану осигура и са сјevero-источне стране, у равници Гатачког поља. По свему судећи његово вођство је било и сувише самоувјерено, прецењивало је своје могућности и квалитет сатнија. И та слабост, уочена од штаба Десете бригаде, биће баш максимално искоришћена за изненадан удар из правца Гатачког поља.

Усташко-домобранске вође у Кули су оствариле најтјешњу борбену сарадњу са гатачким четницима и другим дијеловима Невесињског четничког корпуса у борби против народноослободилачког покрета. И једни и други су раме уз раме вјерно служили својим њемачким господарима, али као екстремно настројене шовинистичке струје, никад нису превазишле притајену међусобну мржњу.

Пошто су у току ранијих мјесеци више пута биле тучене и разбијене, заједно са њемачким и четничким четама, од јединица Десете бригаде, усташе нису напуштале своје иначе окружено упориште, иако су увијек биле спремне да уз помоћ споља ударе на наше јединице. За то вријеме утврђивале су се и користиле сваку прилику да отворе ватру на све и свакога за кога би оцијениле да припада народноослободилачким снагама.

Кулска села су у то вријеме била скоро неприступачна за иоле организовану политичку активност организација НОП-а међу становницима. Окорјело усташко вођство упињало је све снаге да на темељу већ постојеће вјерске и националне нетрпељивости одржи и учврсти своје јединице. Увлачењем у злочине успјели су да за себе вежу добар дио тамошњих становника. Али и тамо је било трезвенијих људи, нарочито међу омладином, који су испољавали своје симпатије за НОП.¹⁰⁾

Непријатељ у Кули Фазлагих представљао је сталну, не само војничку опасност, него и крупну сметњу ковању борбеног братства

¹⁰⁾ У своме извјештају од 30. IX 1943. године командир жанд. вода Гацко пор. Базо Милош жали се да се један дио милиционера „јавно истичу као присташе партизана и говоре да се више неће борити и ни једну пушку опалити ако случајно партизани дођу“, да пјевају комунистичке пјесме итд. (*Зборник*, том IV, књ. 17, стр. 526).

По сјећању потпуковника Лутве Џубура тада су се већ у јединицама НОВ налазили омладинци из Куле Фазлагих. Шукрија Ђимић, Шукрија Куртовић, Лутво и Насуф Џубур док су прије тога у редовима НОВ погинули: Ђамил Пашић, Суљо Џубур и Хамид Вашић. С друге стране почетком љета из ових села усташе су мобилисале око 120 младића у СС трупе док је приближно сличан број већ концем 1941. год. ступио у редове усташких формација.

народа, толико значајног политичког циља народноослободилачке борбе у овим крајевима. Само постојање тог упоришта поткопавало је борбено братство народа и негативно се одражавало на политичко сређивање и учвршћење слободне територије. Као и остали становници ових крајева, Куљани су важали као жилави, окретни и борбени људи, али им је морал у квислиншким формацијама све више поткопаван одјецима великих успјеха ослободилачке и антифашистичке борбе широм наше земље и у читавом свијету.

Одмах по ослобођењу Гацка отпочеле су припреме за чишћење овог упоришта. Из више разумљивих разлога тежило се потпуном разбијању „Дом-до бојне“ како би се спрјечило даље дивљање усташа. Претходно је било неопходно разбити четнике и тако што потпуније изоловати усташко упориште.

На дан 17. XI када је штаб 2. ударног корпуса објавио одлуку Врховног штаба о формирању 29. ударне дивизије НОВ, три групе батаљона Десете бригаде браниле су пространу ослобођену територију. Тежиште борбених дејстава било је пренето на простор око Билеће и у источне дијелове Невесињског поља. 14. новембра батаљони друге групе и партизански одред „Невесињска пушка“ у оштром сукобу, који је трајао цијели дан разбили су напад око 300 Нијемаца и 200 четника. Борбе су се водиле код с. Дрежња. У борби се нарочито истакао 6. батаљон који је узвишење Војне (к. 891) више пута јуришем заузимао, да би коначно нагнао непријатеља у панично бјекство према Невесињу.¹¹⁾ Потпунији пораз Нијемци су избјегли нападом великих четничких група из позадине на наше јединице. Све до 20. XI друга група је чистила од четника невесињска села на лијевој обали Заломске ријеке штитећи слободну територију на свим правцима који од Невесиња воде према Гацку.

Прва и трећа група координиране од штаба бригаде водиле су 16. и 17. XI оштре борбе око Билеће. Ранијих дана протјерани су црногорски четници из Бањана у правцу Вилуса, а херцеговачки сабијени на ужи простор око Билеће и с. Завођа. Прва група је у току 17. XI одбијала оштре насртаје око 600 четника и Нијемаца на простору с. Баљци, не дозвољавајући им да се даље пробију према сјеверу из утврђења Хаџибегово брдо. Истовремено Први батаљон из састава ове групе налазио се у рејону Гацка гдје је са снагама команде мјеста контролисао територију и мотрио на непријатеља у Кули Фазлагих.

Оцјењујући то као неопходно за тадашње прилике, уз сагласност ОК КПЈ за Херцеговину, штаб Десете бригаде*) је 18. XI у с. Д. Врбица донио одлуку за напад на непријатеља у Кули Фазлагих.¹²⁾ Био

¹¹⁾ Зборник, том IV, књ. 19, документ бр. 75.

*) Командант Раде Хамовић, политички комесар Чедо Капор и замјеник политичког комесара Васо Мискин.

¹²⁾ Штаб 2. ударног корпуса 13. XI наредио је депешом штабу 10. бригаде: „У највећој тајности ликвидирајте Кулу Фазлагих. Паљевине села не смије бити. Народ не дирати. Зликовце казнити“ (Зборник, том. IV, књ. 19, док. бр. 141).

је наступио моменат обрачуна са повољним изгледима на потпун успјех. У заповијести за напад¹³⁾ прецизиран је план и дефинисани задаци свим јединицама бригаде. Чишћење упоришта повјерено је првој групи (1, 3, 7, 8. и 11. батаљон) као најснажнијој.

Пуну слободу дејства ове групе имали су осигурати двије преостале групе батаљона и партизански одреди на правцима: Невесиње — Гацко и Билећа — Гацко.

Друга група је свој задатак извршавала захватањем најпогоднијих положаја на простору с. Залом — с. Братач, одакле је контролисала све правце а нарочито честу и раскршће код с. Плужине. На сличан начин је и трећа група штитила све правце који воде из Билеће ка Гацку, а нарочито раскрсницу путева код с. Плана, посједајући доминантне положаје — Тегарину греду и Вардар (к. 1129). Партизански одреди допуњавали су ово обезбјеђење везујући непријатеља на комуникацијама код Бишине пл. Хргуд — с. Моско. Бројни однос снага у нападу на непријатељево упориште не може се прецизно утврдити, али је приближно био изједначен,¹⁴⁾ те се ишло за тим да се непријатељске чете првенствено истјерају из утврђења и насеља. Као подстрек за бијег непријатеља планом напада намјерно је остављен доста широк отвор у правцу села Луковице. По изласку непријатеља из упоришта предвиђало се одлучно гоњење и тучење комбиновањем удара и заседа од стране батаљона прве и друге групе.

Штаб бригаде тежио је да се максимално искористи нарушено морално стање непријатељевих јединица. Стога је психолошки удар у средишту плана акције и придаје му се значај одлучујућег предислова за успјех. Тако се, на примјер, у заповијести за напад каже: „Први јуриш да буде праћен највећом галамом, повицима: Хура, напред пролетери, побјегоше, ево се предају итд. ... Куљани су добри борци, али одавно нијесу борбу водили и подложни су паници ...“¹⁵⁾ Избор ноћи за напад, потпуно изненада и дрзак јуриш са поклицима ударних батаљона, све се то слило у јединствен план за сламање воље бранилаца упоришта.

Ради постизања пуног изненађења планом напада је предвиђено да батаљони прве групе нападну из покрета, по пристизању из рејона Билеће. Да би дошли до места напада било је потребно да савладају стазе у дужини од око 30 км. У интересу тајности намјере за напад, штаб бригаде је предузео низ мјера. Тако је, између осталог, предвиђено да се задаци издају јединицама пред самим јуришним положајем, а пред саму ноћ одређену за напад, 19. XI, било је наређено да дугачка колона бригадне болнице и интендантуре прође рејоном с. Добрељи — Автовац,¹⁶⁾ коју је непријатељ осматрао. Ово је имало за циљ да

¹³⁾ Зборник, том IV, књ. 19, док. бр. 81.

¹⁴⁾ Прва група је 30. X имала од основног наоружања 563 пушке, 29 пушкомитраљеза, 2 митраљеза и 5 минобацача. Овдје није урачунат у међувремену (3. XI) формиран 11. батаљон, који је могао имати до 80 бораца. (Оп. дневник, Архив VII, К. 1148 I, бр. рег. 12/4).

¹⁵⁾ Зборник, том IV, књ. 19, док. бр. 81.

¹⁶⁾ Зборник, том IV, књ. 19, док. бр. 141.

се бранилац оријентисе на супротни правац од оног преко планина Бабе и Бјелашнице одакле је већ прикривено подилазила главнина од три батаљона прве групе. Постизању изненађења требало је допринијети и то што је напад на споредном правцу отпочињао око један час раније него на главном.

Ради успјешнијег управљања борбом командовање је организовано по правцима. 1. и 7. батаљон,¹⁷⁾ као источну колону обједињавао је непосредно командант бригаде, док је 3. и 8. и 11. батаљон, као западну колону, водио штаб прве групе*).

У раним јутарњим часовима 19. XI отпочели су покрети јединица. На маршу од села Д. Врбица према селу Михољаче, одакле ће касније руководити нападом, штаб бригаде је у пратњи 7. батаљона 18/19. XI заноћио у селу Пољице, а слиједећег дана у с. Дулићи дао је правац напада и задатке 1. и 7. батаљона.

Западна колона је у раним часовима 19. XI напустила терен села Трновица, Селишта, Ковачи и журно одмаршовала према с. Риоца. Послије кратког одмора у Риоцима настављен је увече покрет¹⁸⁾ преко Ублића у правцу планинских превоја Бабе и Бјелашнице, чије је гребене требало достићи до пола ноћи. Но, тешко проходни планински камењари, стазе и густа магла у мрклој ноћи знатно су успорили брзину кретања па ће ове јединице са извјесним задоцњењем отпочети напад. Главнина 3. батаљона, захваљујући повољнијем путу преко Вучје баре, ступила је благовременије у напад код с. Брковићи.¹⁹⁾ Једна чета овог батаљона, упућена преко гребена пл. Бабе није стигла на задатак изгубивши се у беспућу и помрчини. Тако су два батаљона (8. и 11.) са правца Бјелашнице успјели да се снажније ангажују у нападу код с. Друговића и Башића тек у пријеподневним часовима слиједећег дана, што је, како ће се касније видјети, послужило као срећна околност непријатељу.

По одласку прве групе, положаје према Билећи преузела је трећа група (2. и 10. батаљон) и то смјеном из покрета.

По одлуци штаба бригаде 5. батаљон из састава треће групе повучен је 19. XI у Автовац, у резерву, а кретао се правцем: с. Плана — с. Пржине — с. Автовац. Штаб треће групе је надокнадио недостатак овог батаљона употребом потчињених партизанских одреда. Тако је партизански батаљон „Миро Попара“ усмјерен у правцу с. Моско да нападом на саобраћај на цести Билећа — Требиње скрене пажњу

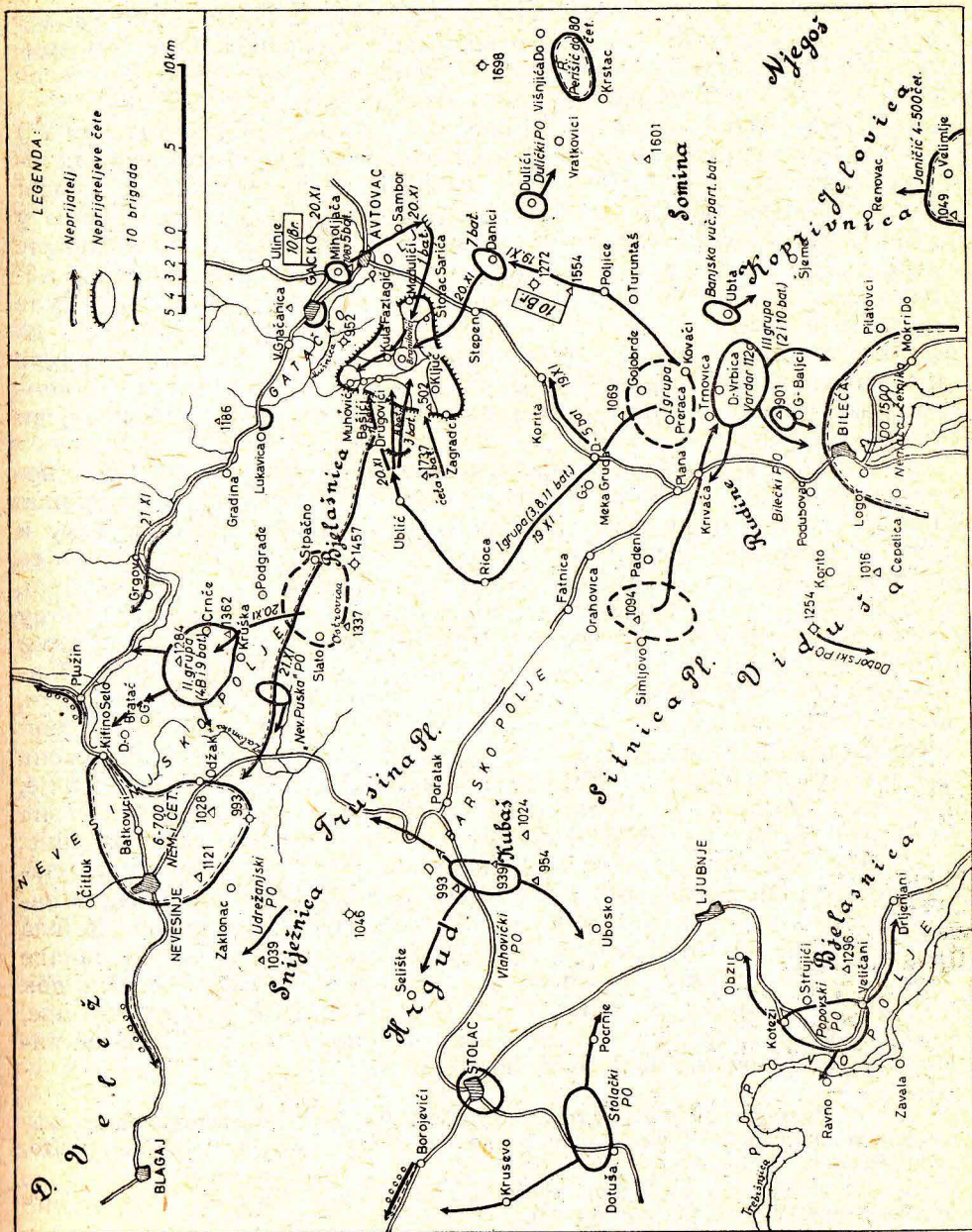
¹⁷⁾ Једна чета овог батаљона била је у Црној Гори код штаба 2 ударног корпуса.

* Командант Никола Љубибратић, политички комесар Пеко Богдан и замјеник политичког комесара Слободан Шакота.

¹⁸⁾ Овим батаљонима је час напада одређен непрецизно „прије свитања“ (Зборник, том IV, књ. 19, док. бр. 81).

¹⁹⁾ У заповјести штаба прве групе час покрета био је одређен у 17 ч из с. Риоца, а у извештају послје борбе исти штаб наводи да је покрет отпочет тек у 20 ч. (Зборник, том VI, књ. 19, док. бр. 83 и архив V рег. бр. 2/18 кут. 391-А).

Развој и напад 10. херцеговачке бригаде на непријатељева упоришта у Кули Фазлагича

билећког гарнизона. Билећка партизанска чета²⁰⁾ је одржавала додир са непријатељем у с. Баљци и осигуравала од изненађења батаљоне треће групе. Вањско-Вучедолски партизански батаљон је оријентисан према селу Убла ради обезбјеђења и контроле из правца Бањана.

Друга група отпочела је прегруписавање својих батаљона²¹⁾ према новом задатку тек у јутарњим часовима 20. XI, заправо, истовремено кад је отпочео напад прве групе. Тако је у пријеподневу овог дана 4. батаљон стигао у с. Кнежак, 9. у с. Сопот, а 6. се нашао у с. Братачу. Батаљони друге групе заузели су оближње доминантне положаје у намјери да одатле смјелим противнападима спријече непријатеља који би покушао да се пробије од Невесиња у правцу Куле Фазлагих и Гацка. Партизански одред Бишина добио је задатак да на простору Бишине омета саобраћај и врши притисак из позадине према невесињском гарнизону. Партизани „Невесињске пушке“ контролисали су правац преко с. Дрежња, штитећи на тај начин и лијеви бок друге групе.

У највећој тишини батаљонске колоне су ноћу подилазиле непријатељевим положајима. Задаци су издати тек пред почетак јуриша. Штабови батаљона су обавезани да тако поступи, мада су у току и претходног кретања борци претпостављали да се припрема обрачун са непријатељима у Кули Фазлагих. Све се одвијало брзо и у тишини. Бомбашке групе 1. и 7. батаљона тачно у одређено вријеме пришле су изабраним бункерима и рововима. У 3,30 часова у густој ноћној тами проломиле су се прве експлозије на положајима: с. Међуљићи — Златанић — Сарића греде. Сањиве усташе и домобрани, посве изненађени, послје малог отпора извлачили су се у нереду. Њихову одбрану први је савладао 1. батаљон код с. Међуљића, а затим су чете 7. батаљона овладале утврђењима на Сарића гредама. „На Сарића греде двије, црвени се барјак вије“ чула се кроз ноћ пјесма бораца 7. батаљона чиме је објављен пад овог истакнутог чвора непријатељске одбране.

Оба батаљона су одлучно продирала у дубину сламајући узастопне покушаје домобрана, милиције и усташа да противнападом задрже поједина узвишења и да одгоде слом баш најчвршћег дијела свог упоришта.²²⁾ Послије два часа борбе савлађујући противнападе Први батаљон је стигао на линију с. Мекавци — с. Браниловићи, док су борци 7. батаљона заузели с. Столац. У то вријеме, у само свитање, како је било и предвиђено, с друге стране упоришта, из пл. Бабе напao је 3. батаљон према с. Браниловићима.

²⁰⁾ У то вријеме у Херцеговини су постојале бројне самосталне партизанске јединице разне величине од вода до батаљона и називане су различито: одред, батаљон, чета.

²¹⁾ Заповјест штаба друге групе издата је још 19. XI у 18,40 ч у с. Слато (Зборник, том IV, књ. 19, док. бр. 84).

²²⁾ Заповједник Т. Крвавац у вези с тим пише 25. XI.: „Наша одбрана попустила је најприје на Међуљићима. Ту је прерано одступило гласовито хвалисавац и усташки логорник Џемил Тановић“. (Докуменат бр. 148, књ. 19, том IV Зборника). По овоме судећи, после пораза су се непријатељске вође међусобно олтуживале.

Појава 3. батаљона унијела је још већу панику међу већ расечене браниоце, па су делимично одступали у правцу с. Кључа, док је главнина бјежала према с. Башићима, у правцу сјеверозапада.

У даљој борбеној сарадњи три батаљона су до 8 часова ослободили сва насеља сем три села на десној обали р. Мушнице гдје се груписала главнина непријатеља. Заједно са војском усташе су повукле и дио становништва, које је на тај начин изложено неумољивој ватри борбе. Набујала понорница Мушница онемогућила је даље напредовање батаљона који су се задржали на њеној лијевој обали. Тиме је успешно завршена прва фаза напада.

Око два часа закашњења 8. и 11. батаљона било је довољно непријатељу да се реорганизује и среди своје положаје баш у рејону, који су ови батаљони били дужни раније напасти. Са ослонцем на р. Мушницу и оближња узвишења непријатељ је учврстио одбрану рејона села: Муховићи, Башићи, Друговићи. Кад су око 8 часова пристигли батаљони преко Бјелашнице и отпочели напад, непријатељ је већ био у стању да успјешно одолијева, јер је био знатно надмоћнији и на повољном положају.

У оштром ватреном окршају у даљем току дана сужен је рејон непријатељске одбране. Група сељака из околних села самоиницијативно је кренула у напад из правца с. Луковице, те је на тај начин био затворен планом остављени отвор за бјекство непријатеља, што га је још више присилило на огорчену одбрану.

Истовремено, штабови бригаде и групе помјерали су батаљоне ради повезанијег удара свих јединица, па се падом мрака наставио одлучан напад на згуснуту непријатељску одбрану. Непријатељеве чете су све више потискиване према с. Башићима. Око 22 часа наступио је прелом и крај отпора. Непријатељска групација, под заштитом ноћи, нагла је у бјекство кроз распоред 8. и 11. батаљона, па је успјела да се пробије и у тами ишчезне у пл. Бјелашници. У магловитој ноћи и преко непроходне планине успјешније гоњење није било предузето. Кула Фазлагих је на тај начин ослобођена.

У пријеподневу слиједећег дана, 21. новембра, непријатељеве колоне су бјежале према упоришту Невесињу. Главнина се појавила преко пл. Бјелашнице код с. Шипачна, гдје је нападнута од стране партизанског одреда „Невесињска пушка“. Одред ју је гонио и нанио јој знатне губитке, нарочито при прелазу преко моста на Заломској ријеци код с. Дрежња, гдје је борба вођена око 5 часова. Истог дана примијењена је мања колона у одступању цестом према Невесињу код с. Цргова, али је измакла према с. Плужинама. Дио непријатеља који је претходног дана још у јутарњим часовима одступио у пл. Бабу гонили су дијелови 7. батаљона. Такође је са овим бјегунцима водила борбу у кланцима Бабе и чета 3. батаљона, која због лутања није благовремено стигла у напад на упориште. Изванредно тешке метеоролошке и теренске прилике онемогућиле су успјешније гоњење разбијеног непријатеља, чему је штаб бригаде придавао толико велик зна-

чај. Томе је придонијело и неочекивано повлачење преко Бабе и Бјелашнице.

У току 20. и 21. XI друга и трећа група су остале у напријед наведеном распореду. Из рејона Билеће непријатељ није ништа предузимао, те је у току борби око Куле на овом правцу владало затишје. Друга група је 21. XI очистила с. Братач од четничких групаца, док су њене положаје Нијемци стално тукли артиљеријом из Невесиња.

Дејства друге групе могла су бити далеко ефикаснија. Њој се напросто наметао удар по непријатељу који је бјежао правцем с. Шипачно — с. Дрежањ. Пропуштена је ванредна прилика да се деморалисани непријатељ потпуније порази. Усташко-домобранске колоне су се провукле поред наших батаљона одбијајући доста лако мали партизански одред „Невесињска пушка“ и патроле 4. батаљона. У операцијском дневнику друге групе наведен је слаб рад извиђачко-обавјештајне службе као разлог неактивности.

Као оправдање за такав ток догађаја код друге групе може да послужи чињеница што се баш тих дана у непријатељевом гарнизону у Невесињу осјећала велика живост. Нијемци су довлачили појачања из долине Неретве и даље их упућивали у правцу Улога.²³⁾ Руководство друге групе је то уочило и главни опрез усмјерило према гарнизону. Самим тим је мање пажње поклоњено бјегунцима из Гатачког поља.

Разбијање и чишћење упоришта у Кули Фазлагих је свакако један од најзначајнијих, како војничких тако и политичких успеха ослободилачких снага народа Херцеговине у другој половини 1943. године. Тиме је задан осјетљив ударац квислиншким формацијама. Углед Народноослободилачке војске у народу је нагло порастао, а побједа се најповољније одразила на даље подизање борбеног духа и на општи развитак НОП-а у овим крајевима.

Објављујући пораз непријатеља, штаб 29. ударне дивизије, која је у међувремену формирана, у свом саопштењу од 22. XI 1943 године истиче нарочит значај ослобођења Куле Фазлагих. Овај успјех је сврстан у ред великих побједа тога времена у Херцеговини. НОП у овим крајевима савладао је још једну препреку у борби за братство народа Херцеговине у ослободилачкој борби.²⁴⁾

При нападу на непријатеља у Кули Фазлагиха ангажоване јединице 10. бригаде извршиле су, у цјелини гледано, своје задатке. Учињени пропусти у потпуном извршењу замисли штаба бригаде, посљедица су како објективних тешкоћа тако и извјесних грјешака штабова нижих јединица. Прва група као носилац тежишта у овој борби оправдала је указано повјерење. Штаб бригаде је одао признање по-

²³⁾ У Невесиње је пристизао 14. пук 7. СС див. „Принц Еуген“, док је 13. пук опточео наступаше од Чапљине преко Стоца у напад на Десету бригаду правцем: Дабарско поље — Мека Груда — Автовац. (Извештај друге групе, Архив В бр. рег. 2/28—7 кут 391 А).

²⁴⁾ Саопштење штаба 29. дивизије (Архива VII, кут. 1143, бр. рег. 19—2/5).

хваливши јединице ове групе и оцјењујући одлучан јуриш 1. и 7. батаљона као најзначајнији допринос успјеху.

Штаб прве групе је такође поред сличних признања својим батаљонима за истакнуто храбро држање и примјерно извршење задатака похвалио групу бораца и руководиоца.²⁵⁾

Велику оштрину борбе и судара потврђују и тешки губици на обје стране. По извјештају котарског предстојника за Гацко²⁶⁾ непријатељ је у борбама изгубио преко 50 најбољих бораца, док напоручник Крвавац у вези с тим пише да је остало близу 40 мртвих Куљана.²⁷⁾ У једном каснијем службеном извјештају, који може бити и најтачнији, признају се губици од око 50 мртвих и рањених и око 50 несталих бораца, бранилаца Куле Фазлагих.²⁸⁾

Јединице прве групе имале су 15 погинулих и 16 рањених бораца и руководиоца. Водећи силовите јурише својих чета, међу њима су пали и истакнути командири Богдан Тепавчевић и Крсто Игњатовић.

Поред знатне количине разне војничке опреме, батаљони 10. бригаде су у борби преотели 1 митраљез, 65 пушака и око 10.000 пушчаних метака. Пораз усташко-домобранских снага омогућио је и напредној омладини из села Куле Фазлагих да се одлучније активира, а у редове 10. бригаде ступило је око 15 добровољаца.

Организација напада на усташко-домобранско упориште, његов ток и успјех носе врло интересантна обиљежја борби у том крају.

Прије свега се може истаћи врло одлучан и умјешан план акције, сачињен од војно-политичког руководства бригаде. Одлука за напад дошла је у најповољнијем моменту. Док су батаљони 10. бригаде 19. XI вршили маневар припремајући се за напад, истовремено се 7. њемачка СС дивизија „Принц Еуген“ кретала из долине Неретве за напад на ослобођену територију Херцеговине. Ова чињеница, која ће већ 24. XI сасвим погоршати ситуацију, није по свему судећи била позната штабу 10. бригаде. Он је непријатељеву офанзиву уочио тек кад СС дивизија, 23. XI, избија у широком распореду на простор села Влаховићи, Дабрица, Удрешње. Само три дана по ослобођењу Куле Фазлагих, крупне и вишеструко надмоћне јединице окупатора и домаћих издајника насрнуле су на Бригаду. Тиме је објашњено и пасивно држање непријатељевих гарнизона у Билећи и Невесињу за вријеме напада на Кулу Фазлагих. Наиме, њемачка команда није желела да ремети план већ отпочетог напада, да би осигурала пуно из-

²⁵⁾ Похваљени су: Боро Хаџић, Драго Слијепчевић, Милан Бјелогрић, Бранко Миличевић, Миле Пикула, Данило Дивљан, Шћепан Ковачевић, Вучић Вулић, Митар Драгомило, Блажо Вилић, Радомир Петковић и Саво Комар.

²⁶⁾ Докуменат у Архиву VII, кут 201, бр. рег. 40-19-1.

²⁷⁾ Зборник, том IV, књ. 19, док. бр. 168.

²⁸⁾ О томе пише Главностожерни уред оружаних снага НДХ 27. XI 1943. г. (Зборник, том IV, књ. 19, док. бр. 169.)

ненађење није саопштила своје намјере ни сарадницима у Кули Фазлагих. Можда је окупатор вјеровало у дужи отпор посаде овог упоришта и да ће му благовремено стићи у помоћ.

Потпун и веома брз слом, иначе бројно равноправног противника у Кули Фазлагих је постигнут, прије свега, добро одмјереним ударцем у најслабије стране и темеље непријатељеве одбране. Штаб бригаде је добро уочио гдје и како треба нанијети одлучујући ударац, а рјешење је тражено и изборено низом поступака за сламање већ поткопаног непријатељевог борбеног морала. Остварен је изненадан напад ноћу и на мјесту гдје противник није ничим осигурао свој главни положај на линији Сарића греде — с. Међуљићи. Силовит напад, брзо продирање и читав низ мјера за подстицање панике код противника од стране 1. и 7. батаљона морално су дотукли већину бранилаца и уништили јој вољу за отпор. Ни чињеница да је на тежишту одбране дејствовао мањи дио наших снага, а да главнина није стигла да се на врјеме ангажује, није ничим умањила потпун успјех у првој фази напада који се у даљем току борбе повољно одразио на крајњи слом одбране.

Закашњење 8. и 11. батаљона могло је довести у питање повољан исход напада, па се и овдје потврдило раније искуство да је темпо кретања кроз планине, нарочито ноћу тешко мјерљив и да увијек треба предвидјети разне сметње. У вези с тим остаје неоправдано што је западна колона из с. Риоца кренула касније него што је било наређено.

Извлачење из упоришта и одступање непријатеља преко пл. Бјелашнице у правцу Невесиња остварено је прилично лако и успјешно. На овој фази борбе штаб бригаде је нарочито инсистирао и оправдано на њу рачунао као на највећу могућност за дотуцање усташко-домобранских састава. Изузетно тешке метеоролошке прилике, маглопита и кишна ноћ, то су објективно отежале. И сама набујала река Мушница спријечила је прелазе и брзо прегруписавање батаљона. Поред свега, ипак се не може наћи пуно оправдање за доста немаран однос штабова група према толико наглашеном задатку за гоњење. У моменту непријатељевог пробијања кроз поредак 11. батаљона недостајала је једна слободна и одморна јединица која би предузела такво гоњење. У оквиру овог разматрања нејасно је држање 5. батаљона²⁹⁾ у рејону Автовца, ван сваког учешћа у борби. Привлачење ове јединице у току 20. XI на простор с. Грачанице — с. Срђевића омогућило би увођење у борбу одморне снаге, погодне за гоњење.

И поред извјесних пропуста, потпуно успјешно разбијање непријатељевог упоришта даје ангажованим јединицама високу оцјену. Непријатељ је сломљен и одбачен, али није у могућој мјери тучен.

²⁹⁾ Овај батаљон је 16. XI претрпео тешке губитке у борби са четницима код с. Дола (пл. Ситници) па је штаб бригаде вјероватно то имао у виду кад га је задржао изван борбе.

Друга ударна група није искористила ријетко указану прилику. Неангажовање њених главних снага за тучење бјежећег и потпуно деморалисаног непријатеља свакако је велик пропуст. По свему судећи штаб друге групе није благовремено све предузео баш за случај ако непријатељ одступи правцем Вучја бара — с. Шипачно — с. Дрежањ. Иако је на овом правцу био лаки партизански одред „Невесињска пушка“, главнина група није уведена у борбу. Непријатељ је, пак, избором правца одступања изненадио наше јединице.

Неколико десетина партизана одреда „Невесињска пушка“ примјерно се ангажовало у гоњењу од с. Шипачна преко Дрежња до моста на ријеци испод овог села. Прелаз 600—700 бјегунаца преко моста са којег је одред још раније поскидао дрвени патос, трајао је око 5 часова. За читаво то вријеме партизани су држали прелаз под ватром, али је њихова снага ипак била нејака да се непријатељу зада посљедњи ударац.